

Құдайберген ЖҰБАНОВ

Мұра

Құдайберген ЖҰБАНОВ

ШЫҒАРМАЛАР МЕН ЕСТЕЛІКТЕР

*Құрастырған
Ақырап Жұбанов*

ББК 85.33(2К)—8

Жұбанов Құдайберген

Ж 86 Шығармалар мен естеліктер (Құраст. Ақырап Жұбанов.— Алматы: Өнер, 1990.—208 бет.

Қолыңыздағы кітапта 30-жылдардағы жеке басқа табынушылық кезеңінің құрбаны болған, қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, профессор Құдайберген Жұбановтың өнер тақырыбына қатысты туындылары жинақталған.

Жинаққа сонымен қатар Қ. Жұбановтың көзін көрген ғылым мен мәдениет қайраткерлерінің ол жайлы естеліктері еніп отыр.

Басылым қалың оқырманға арналған.

ББК 85.33(2К)—8

Ж 4901000000—08 — без объявл.—90
409(05) 90

ISBN 5-89840-205-5

© «Өнер» баспасы, 1990

БАСПАДАН

«Өнер» баспасы «Мұра» атты жаңа серия ашып отыр. Серия мақсаты — қазақ мәдениеті мен өнерін дамытуға зор үлес қосқан өнер, ғылым, қоғам қайраткерлерінің мұраларын жинақтап кейінгі ұрпаққа жеткізу.

Қолыңыздағы кітапқа қазақтың тіл білімінің негізін салушылардың бірі, профессор Құдайберген Жұбановтың шығармалары және ол жайында жазылған естеліктер, фотодокументтер, тың деректер еніп отыр.

Құдайберген Жұбанов есімі қазіргі оқырманға жете таныс емес. Өйткені көрнекті ғалым отызыншы жылдардағы сталиндік репрессияға ілігіп, ортамыздан мезгілсіз кеткен-ді. Оның өнер, мәдениет, ғылым саласындағы мол мұрасынан бізге жетіп отырғаны санаулы ғана. Көп дүниелері түрлі себептермен жоғалып кеткен. Өзінің тікелей мамандығы тіл ғылымы болғандығына қарамастан, ұлттық мәдениетіміздің, өнеріміздің үлкен жанашыры болып, оның жаңалығына, жеңісіне қуана қол соқты. Өзінің «Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жайлы» деген очеркінде терең де тың пікір қозғайды. Тіл және тарих деректеріне сүйене отырып, қазақ музыка өнерінің түпкі төркінін түркі халықтарының музыка өнерімен кейбір сабақтас жерлеріне терең бойлап, батыл қорытынды жасайды. Сонымен қатар «Біз де ұлт театрына маңдайладық», «Қазақ драма театрының күрделі жеңісі» еңбектерінде ұлт мәдениетін өркендету жолындағы ғажап құштарлығын, халыққа деген шексіз ықыласын көрсетеді.

Жұбанов қай тақырыпқа қалам тартса да, бұрын қайталанбаған соны пікірлер қозғап, оның жүзеге асуына үлкен ықпал жасайды. Тіл және ха-

лық тағдырына жаны ауырып, сол үшін күреседі.

Озық ойлы азамат, профессор Жұбанов араға ондаған жылдар салып, тарихтан өз орнын алып отыр.

Кітапта беріліп отырған естеліктер бөлімінде Мұхтар Әуезов, Ахмет Жұбанов, Мұхамеджан Қаратаев, Хамза Есенжанов секілді халқымыздың ардақты азаматтарының естеліктері Жұбановтың сан қырлы талантын, адамгершілік бейнесін, азаматтық тұлғасын аша түседі.

Баспа осы серия бойынша болашақта Санжар Асфендияров, Әбубәкір Диваев, Темірбек Жүргенов т. б. қоғам, мәдениет қайраткерлерінің шығармаларын оқырманға ұсынбақ.

ШЫҒАРМАЛАР

isrip, tust riştep belgilestew Olas, xepi mawazıwıy
 bu "ay", b"maw", mur bolıp aqıwın xanderale "ay",
 "ay", "ay" dep qolıp, "ay", "ay", "ay", "ay" qorıqla
 men bawırlıyın xanderale. bawırlıyın xanderale xanderale.
 xanderale bawırlıyın xanderale xanderale xanderale, mawırlıyın
 xanderale, qolıp bawırlıyın xanderale xanderale, xanderale
 xanderale bel mawazıwıy xanderale xanderale xanderale
xanderale xanderale xanderale xanderale

[illegible][illegible]

Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жайлы

(Тіл мен тарих деректері)

Музыка мәдениетін күшейту ісінде халық музыкасының мұраларын тексерудің маңызы өте зор. Өйткені, болашақтағы жоғары мәдениетті музыка мен қолда бар музыка мәдениеті арасының жібі үзілмеуі керек. Қазақтың қалың еңбекшілеріне түсінікті, әсерлі болу үшін жаңа музыка олардың құлағына жат болмауы керек. Жат болмау үшін өзінде бар музыкаға бір жағынан байланысты болуы керек. Бұрыннан бар музыка мұраларын жетістіріп, толықтырып, көркейтіп, көркемдік жағын күшейтіп, примитив түрлерін гармониялап, халық музыкасындағы өмірге, тіршілікке шақыртатын, ерлік, талап, жігер тудыратын элементтерін саралап алып, кертартпа, сары уайым, жасықтық туғызатын жағын жойып,— осы ретпен ғана — қазақ ұлтының советтік музыкасын дамытуға болады. Халық музыкасы мұраларын зерттеудің маңызы зор болатыны осы жағынан.

Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрдың бірі — күйлер. Композиция жағынан, музыка мәдениетінің басқа өлшеулері жағынан қарағанда да, күйлер халық музыкасының жетіскен ірі тарауы екендігіне дау болмауы керек. Қазақтың өзі де күйді артықша бағалайды; онда айтып тұрған сөз болмаса да, күйлердің өзінің музыка тілі халыққа сондай жақын, сондай түсінікті, оны сол тілсіз түрінің өзінде жақсы таниды. Қазақта ән мен күйдің екеуі екі басқа болушылығының өзі халық музыкасының жақсы ғана жетіскен сатыда тұрғандығын көрсетеді. Өйткені, бұлар әуелден айрылып туған емес, ән мен күй әуелде бір болып, ба-

ра-бара, музыка мәдениеті жетісе келе, бірінен-бірі айырылып, вокал музыка, инструментал музыка болып, егізделіп шыққан. Халық музыкасының көпшілігі мұндай екі айырылуды әлі күнге дейін білмейді. Музыка шығармаларының барлығы да тек әндер ғана болып, күй сияқты жанрларды білмейтіні әлі де бар: немесе ән мен музыка аспаптарын қоса отырып, бір жағынан биді де араластыратын, музыкасы синкретизм түрінен асып болмаған да бірқатар елдер бар. Осы күнгі театрдың халық музыкасын алсақ, онда күй, ән деп екі айыру болмайды. Татар тілінде әнді де, күйді де бәрін «күй» деп атайды. Бұлардың күйлерінің бәрі де ән болады. Ән салмай, тек инструментте ойнайтын күй болмайды. Өзбек музыкасында ән де, күй де болмауымен қатар ән, күй, би — үшеуі араласып жүреді.

Күйлер халық музыкасында сирек ұшырайтын нәрсе. Бұл — осы күнгі Еуропаның симфониясы тәрізді. Мұндай дәрежеге жету үшін халық музыкасы жақсы ғана дамыған болуы керек. Сондықтан күйлерді қазақ музыкасының ең жоғары түрінің үлгілері деп білуіміз керек. Олай болса, сол жоғары дәрежеге сол күйлерді шығаруға халық музыкасы қай жолмен жетті, қандай элементтерден құралады, осы тексеру — төменнен жоғарыға қарай өрлеуде халық музыкасының өзінің тұтынған жолын ашып алуға себепкер болады. Музыкамыздың төменгі сатыдан жоғары сатыға шығарғанда примитив элементтерді күрделі гармонияға айналдырғандағы халық музыкасының өзі салған жолды жанай жүрсек, осы түрде дамытатын болсақ, көпшіліктің құлағына жат болмақ емес. Онда музыканың өзі өсіп келе жатқан табиғи жолмен өркендеген боламыз. Соның ішінде күйлердің қалай құралғанын зерттеудің артықша маңызы бар.

...Қазақ — жазба тарихы жоқ ел¹. Қазақтың мәдениет тарихы да жазылмаған. Сондықтан күйлердің қалай шығуы, қалай пайда болуы, қалай дамуы жайында тарихтың жазып қалдырған деректері жоқ. Бұл жағдай күйдің тарихын зерттеуді қиындатады. Солай да болса, бұл мәселе жөнінде үмітсіздікке түсуге болмайды: тексеру методы дұрыс болса, бар материалдарды дұрыс пайдалана білсек, бұл жөнінде талай қараңғыны жарыққа шығаруға болады.

Күйдің пайда болуы тарихын зерттеу үшін, біздің ойымызша, мынадай материалдарды пайдалануымыз керек.

Бірінші: біздің музыкамыз жайында түрлі мәдениетті елдердің жазып қалдырған тарихи деректері; екінші: халықтың музыкаға байланысты тарихи идеологиясы; үшінші: сол идеологияның тараушысы болған тіл материалдары. Тіл материалдары дейтініміз — түрліше музыка терминдері, бұлар мен басқа сөздердің мағынасының арасындағы байланыстар; төртінші: ең маңыздысы — музыканың өз материалдары, халық музыкасы шығармаларының, күйлердің өзінің ішкі құрылысын тексеру; бесінші: осы жоғарыда айтылған материалдарды топтағаннан кейін, қазақтың халық музыкасы шығармаларын басқа жұрттың шығармаларымен салыстырып, солармен арасындағы байланысын, бір-біріне жасаған ықпалын, бірімен-бірінің араласып айқасқанын тексеру.

Бұл арада біз бұл мәселеге тиісті материалдарды түгендеп өтем деген ойдан аулақпыз. Бұл өзі қазіргі уақытта бір кісінің қолынан келмейтін жұмыс. Мұнда біз бұл материалдардың бірқатарын ғана ұсынып, сонымен келешекте зерттеушілерге,

¹ Кейінгі қолжазбаларда керісінше пікірлер кездеседі.

тиісті мамандарға жол ашпақпыз. Оның үстіне, тарих, тіл деректері жөнінен, өз мамандығымыз жағынан көмек бермекпіз. Жанағы көрсетілген жолмен мәселені басқа елдердің халық жайындағы тарихи деректерінен бастайық.

Қазақ күйі қашаннан бері жұртқа белгілі? Не себепті «күй» деп аталған? «Күй» деп басқа елдернені атайды? Осыны қаралық. «Күй» деп татардың әнін де, күйін де, қысқасы, барлық музыка шығармаларын атайтынын біз айтып өттік. Қазақта күй түрінде айтылған сөз шағатай, ұйғыр тілдерінде, анатоль түрік тілінде «көк» болып айтылуы тиіс. Қазақтың «и» дыбысының бірқатары шағатай тілінде, көне ұйғыр тілінде, түрікмен, өзбек, әзірбайжан, анатоль тілдерінде «к», «г»-ге айналады. Қазақша байламақ деген сөз оларша бағаламақ болады. Қазақша тимек деген сөз оларша текмек болады. Қазақша би деген сөз оларша бек болады, қазақтың «би бек» деп екі айырып айтатыны осы түрлі нормадан тұрған. Сондықтан күй деген сөз оларша көк болуы табиғи нәрсе. Ескі жазба белгілердің ішінде бұл сөз ең әрідегі нұсқалардан Махмуд Қашғаридың «Дивани лұғат» деген XI ғасырдан қалған кітабында ұшырайды. Бұл: «Ол көк» деген сөзді мысалға алып, оны «ол ән салып тұр» деп аударды. Соған карағанда, қазақтың күй деген сөзі ол кезде көк түрінде болып, ән-күй мағынасында қолданылғандығы көрінеді.

Күйдің өзінің музыка жанрының бір түрі болушылығы жағынан карағанда бұл жөніндегі ең алғашқы мағлұмат XIV ғасырда жазылған кітаптардан табылады. Сол кезде болған иран музыканты Әбдіқадір Мұрағи деген кісі өзінің «Зубдәтел әдуар» деген кітабында күй жайында бірқатар мәлімет береді.

Әбдіқадір әр елдің музыкасы сол елдің өзінің

мінез-құлқына лайық болатынын айта келіп, жауынгер түрік музыкасы жауынгерлік рух беретін түрде болатынын айтады да, сонымен қатар былай дейді: «Түркі-монғол ән-күйі мынадай үш бөлімге бөлінеді: музыка құралына ойналатын бір түрі бар, оларды «көктер» деп атайды (көкһа), енді дауыспен айтатын түрлерін «ыр» және «дола» деп атайды», — дейді.

«Ал, қытай елінде күйдің саны 366 болады, бір жылдың ішінде қанша күн болса, соның санынша күй болады. Оның әрбіреуі бір күнде ханның алдына тартылып отырады. Бұлардың ішінде ең асыл және ең ірісі 9 күй», — дейді.

Бұған қарағанда, Әбдіқадір¹ айтқан қытай елінде сол XIV ғасырдың өзінде ән мен күй — инструментал музыка мен вокал музыка — бірінен-бірі айырылып шыққан болады. Әбдіқадірдің қытай елі дегенін осы күнгі қытай елі деп түсінуге болмайды. Қытай елі өзін қытай демейді. Арабтар «сын», парсы елі «шин» дейді. Қытай немесе қидан дегендер Каспий теңізінің маңында болған түрік халықтарының бірі. Мына жазушының айтып отырғаны сол ел. Мұның «көк» деп отырғаны күй, «ыр» деп отырғаны жыр. Жырды қырғыздар осы күнге дейін «ыр» деп атайды. «Дола», қазақшалап айтқанда, «толғау» деген сөз. Түріктер жырламақ, толғамақ дегенді доламақ дейді. Әбдіқадір жыр мен толғаудың арасын ашпайды, бірақ екеуі де дауыспен айтылатын музыка екенін, күйдің тек инструментпен ойналатынын ғана көрсетеді. Қазақ-

¹ Біз иран музыканты деген Әбдіқадірдың неңдей нәсілді адам екенін дау қылмаймыз. Түрік музыканты Рауф Екта «Ескі түрік мусики әлетлері» деген мақаласында («Ияни те-төбірлер мәжмуғаси») Әбдіқадірдың түрік нәсілді екенін даулайды. Бізге оның кім болғандығы қажет емес, кітаптың қай тілде жазылғандығы қажет. Автор.

тың күйлерінде Әбдіқадір айтқандай белгілі сан жоқ, оның ішінде күннің санымен үйлесіп тұрғанда еш нәрсе байқалмайды. Бөтеннен ала-бөле жүретін 9 күй тағы жоқ. Бірақ бұл жердегі 9 күй болмау керек, 9 деген санның өзінің көп елде киелі сан болғанымен байланысты болуы керек. 3 пен 9 сандары әр жұртқа да ала-бөле орын ұстайды, оның ішінде қазақ ер кезегі үшке дейін, үш рет сұрады, үш рет жауап берді, бір байдың үш баласы болған екен деген сияқты орындарда 3 санын көп айтатын болса, сонымен қатар халық кәдесінде 9 да ала-бөле орын алады. Айыпты «бір тоғыз айып» немесе «үш тоғыз айып» деп тоғыз-тоғыз қылып төлейді. Тоғыздың мұндай орны жайында Әбілғазы түрік шежіресінде бірталай мәлімет бар.

Әбдіқадір кітабынан біздің көретініміз күй жалғыз қазақта ғана болмаған, ерте кезде де, біздің қазақ қазақ болып құрылмай тұрған кезде, XIV ғасырда да болғандығы, оның үстіне хан сарайында, жоғары таптың қолында болған музыка түрі екендігі. Бұл кітаптағы аты аталған 9 күйдің ішінде осы күнгі қазақ күйлерімен аты ұқсас келетін ешқайсысы көрінбейді. Бірақ ішіндегі сөздерінің (ұлұқ көк, құтатқұ) түріне қарағанда, бұл сөздер ұйғыр тілінің арасындағы бір түрі екендігі аңғарылады. Күй жайындағы, біздің музыкамыздағы қатынасы бар музыка жайындағы бар мәліметтің түрі осы. Бұл Шығыс музыкаларының берген мәліметі.

Европа зерттеушілерінен Кизеветтер 1842 жылы шыққан «Die музыка Арабер» деген кітабында түрік халқы мен монғол халқының мәдениетке сіңірген еңбегі мен мәдениетке келтірген зияны жағын салыстыра келіп, буржуазияшыл оқымыстылардың әдеті болған теріс көзқараспен, түркі халқының мәдениетке зиянды ел болғанын, олар жүрген жерде қандай да болса мәдениет болмағандығын, со-

ның ішінде музыка мәдениеті болмағандығын, монғолдар елінің музыкаға қабілетінің күшті екенін, иранды монғолдар билеген уақытта иран музыкасы ең жоғары сатыға шыққанын, Таяу Шығыс елдерінде музыканың керегі IX ғасырдан бастап арабтарға мәлім болғанын, Едими-Сайна сияқты араб оқымыстыларының араб музыкасын жетістіргенін айтады.

Музыкадан аулақ болудың да жөні жоқ емес. Ескі тарихшылардың бәрі де бұрынғы Европаның варварларын да, Азияның көшпелі халықтарын да «мәдениет дұшпаны, мәдениетті жоқ қылған солар» деп жырлаудан тайынған емес. Оның дұрыста жері бар шығар. Сонымен қатар осы заманның мәдениетінің кеуде жерінде отырған Европаның фашистері ғылымының ең ірі табыстары жазылған кітаптарды өртеп, осы күнгі мәдениетті жапон елінің буржуазиясы қытай университеттерінің өте бағалы кітапханаларын зеңбіректің жалынымен күл қылып отырған болса, ерте кездің варварлары осыдан артық варварлық істемеген болар. Әңгіме бір елдің мәдениетке қабілеттілігінде, мәдениетті жактағыштығында, бір елдің мәдениетке дұшпандығында, мәдениетке қабілеті жоқтығында емес.

Қоғам тарихының, тап тартысы тарихының түрлі жағдайларында қанаушы таптардың қай-қайсысы да өздерінің жаңа туған, жаңа өсіп келе жатқан әзірінде ғана өздерінің күшсөюі, орнығуы үшін мәдениетті жактаған болса, өзінің бағы қайтқан әзірде өзі жасаған мәдениетін өз қолымен өзгертуден қашпайтыны мәлім. Соншама ақылға, ғылымға сыймайтын ертегілермен кітабын толтырып, күй жайында, мұндай музыка жанрының пайда болуы жайында Кизеветтер толық еш нәрсе айта алмайды.

Түркі музыкасын тексерген профессор Беляев,

Успенский екеуі бірігіп жазған «Түрікмен музыкасы» деген кітабында музыка мәдениетінің өсу жағдайын, мәдениеттің тарихи өсу процесінің қалай болатынын ескі тарихшылардың жорамалдау жолымен баяндайды. Түрік музыкасының жетіскен болашағын әзірбайжанмен көрші болғандықтан әзірбайжан елінен жұқты деп біледі. Әзірбайжанға парсы жұртынан жұққан деп есеп қылады. Буржуазияшыл оқымыстылардың бәрі де мәдениетті сол мәдениеті бар ел өз қолымен жасайды деп түсінбейді. Олар мұны сатып алатын товардай басқа жактан сатып әкеледі деп түсінеді.

Олардың қарауынша, мәдениет — қазанның күйесі сияқты нәрсе. Жолап кетсе, жұғады да отырады. Жоламай аман тұрып, өзбек музыкасын тексерген профессор Питрат өзінің көрген-білгенінен және Шығыс әдебиетінде бар материалдардан жинап, жақсы деректер топтаған. Бірақ Питраттың өзінің музыка ғылымынан хабарсыздығы бұл мәселені терең зерттеуге жол бермеген. Питраттың материалындағы бізге артықша керекті бір нәрсе: өзбек күйлерінде, негізінде, ән, күй, би аралас болатынын көрсеткен. Бұл мәселе жөнінде төменде тоқталамыз. Күй тарихына қатысты тарих деректерінің әзірге бар беретіні осы.

Екінші, халықтың музыкасымен байланысты салт-санасын, идеологиясын зерттеген уақытта алдымен ескеріп өтетін нәрсеміз — сол музыканың өзінің шыққан ортасы. Әуелде музыканы қандай жағдай керек қылған, бұл қандай қызмет атқарған, әуелден осы күнгі сияқты көңіл көтеру, сауық көтеру ісі болған ба? Болса, қоғам қажеті үшін жұмсалған ба? Осыны ашып айту қажет. Түрлі халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы жайынан жиналған деректер, түрлі халықтың халық әдебиетін, түрліше нанымын тексерген материалдар, алғашқы мә-

дениет тарихын тексерген деректер, оның ішінде тілдің пайда болуын қарастырған материалдар бұл жөнінде бірқатар мәлімет береді.

Алғашқы әзірде адам қоғамы табиғатпен арпалысқан шағында түрлі табиғат күштерін өздеріне бағындырмақшы болған. Табиғатты өзіне бағындырудың алғашқы түрі турадан-тура балталап бұзып өзгерту, турадан-тура өңдеу болған болса, кейінірек олай туралап өзгерту емес, магия еңбегі арқылы табиғаттың жасырын күштерімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысады.

Ән, өлең, би — үшеуі алғашқы рет осындай магия еңбегі болып жарыққа шығады. Искусствоның үш тарауы: музыка, әдебиет, би бірінен-бірі айырылмай тұрған кезде кісінің діни нанымдары болмағандықтан, бұларды құлшылық, ғибадат қылу деп айтуға болмайды. Сол магиялы еңбектің бәрі келекеле еңбектен, оны басқаратын кастаның еңбектері қатарынан бөлініп кетуімен байланысты түрлі құлшылық, бақсылық ісіне ауып кеткенін көреміз. Осы күнгі ең жаңа, ең мәдениетті дін болып саналатын христиан, Ислам, будда діндерінің қай-қайсысының да құдайына табыну істері әнсіз, күйсіз өтпейді.

Орта ғасырларда мәдениеттің басқа табыстарымен қатар музыка табысы да шіркеу қарауында болған. Ал, кейін қалған халықтарды алсақ, бұларда музыка құдайы қылықтарымен тығыз байланысты екенін көреміз. Шин халқында, шамандардың алтай елінде каста деп аталатын ру бастықтары, бір жағынан, осы күнгі молдалар; екінші жағынан, түрлі мамандардың: дәрігерлердің, метеорологтардың, астрономдардың арғы атасы болып саналуға тиіс. Өйткені нендей өнердің бәрі де бұдан солардың қолында болған. Күй райын топшылайтын да,

ауруды емдейтін де солар болған. Сонымен қатар түрлі халықтың басына келген жаманшылық, бақытсыздықтан құтқаратын да солар болған. Соғысқа, аңға аттана қойса, жолы болатын қылып жолын ондап жіберетін де солар болған. Бұның өзі біздің қазақша бата берудің алғашқы түрі болса керек, каста жоғалып, ыдырай келе бұл өнерлер жіктеліп, әрқайсысы әр түрлі мамандық болып кетті.

Қазақтың бақсылары, есепшілері, тістің құртын шақыратындар, жыланды, бүйіні шақыратын тамыршылар, кобызшылар, домбырашы, әншілер — көбісі — сол шаманнан өрбігендер. Бұл жалғыз қазақта ғана емес, қоғамның дамуының белгілі дәуірінде қай елде де болған нәрсе. Қазақтың бақсылары емші түрінде ғана болатын болса, тарихта бақсы сөзінің әр заманда әр түрлі қолданылғандығын, бақсының жалғыз емші болмағанын көреміз. Алғашқы әзірде кобыз немесе баска түрлі инструментке қосып өлең айтып, сол өлеңмен ауруды емдеп, немесе баска түрлі аспан үнімен, сиқырлы істерімен тиісті міндетін атқарып жүрген шамандар бері келген соң қоғам ішіндегі алуан түрлі зиялылардың аты болып кетті. Ежелгі ұйғырларда бұл сөз оқымысты мағынасында болған.

Стамбул университетінің әдебиет-тарих профессоры Геперлизаде: бұл сөз әуелде басты формасында еді, бері келе араб-иран, ұйғырларда «әнші» түріне айналып кетті дейді. Біз мұның қай формасының бұрын болғанын сөз қылмаймыз. Алғашқы әзірде екі түрдің де болу мүмкіншілігін көрсетіп өтеміз. Қазақта «ауруды бағу» дегендегі «бақ» түбірі немесе біреуге бір нәрсе «бағыштау» дегендегі «бағыш» түбірі осы «бақсы» сөзімен түбірлес болуы керек. Париждегі ұйғыр-қытай сөздігінде бұл сөзді «оқытушымақ» деп аударған. Паве-де Кур-

тейль сөздігінде баксыны «парсыша білмейтін соттың перісі» деп аударады. Түрік жазушысы Сүлеймен Әпенді сөздігінде баксы сөзіне мынадай баға береді. Вамбери: «әнші, ақын, музыкант, баксы» деп аударады. Березин «Хан жарлықтары» деген кітабында «баксы» сөзінің түрлі заманда, түрлі орында, түрлі мағынада болғандығын ашық көрсетеді. Ноғайларда баксы-музыкант, көркемөнерші мағынасында қолданылатын. Осы күнгі түрікмендер музыкантты «бакшы» дейді. Осы күнгі сібір елдерінің көпшілігі — алтай, ойрат елінде музыканы көрінген кісі ұстамайды, ол елдерде музыкант тек шамандар ғана болады. Түрікмендерде баксы аталатын музыкант жай өнерші, жай музыкант ғана болып қоймайды. Бұл өнер оларда тұқым қуалап отырады. Бірден-бірге үйрену, белгілі школа болу, профессионализм күштірек. Қазақтың баксылары да бал ашқанда қобызбен (домбырамен сирек) ашады.

Біз мұны мұнымен қатар қобыздың, домбыраның, музыканың баксылықпен, бал ашушылықпен қабаттасып жүргенін көреміз. Қырғыздардың «Манас» дейтін атақты ірі халық шығармасын айтушылар «жомоқшы» дейді. Сол жомоқшылардың ертеде өткен атақтыларын кейінгі жомоқшылар әңгіме қылғанда, олардың жай адам емес, киелі, қасиетті, арқалы адамдар екенін, олар жырлаған уақытта тоғыз қанат ақ орда шайқалып кететінін, күн дауылдатып, лақылдатып жіберетінін, табиғат соның тактісіне билеп кететінін айтады. Осыған қарап, жыршы болғанын, ол да баксылар тәрізді, сиқыршылар тәрізді магия иесі болғанын көреміз.

Қазақтың өзінің түрлі күйлері, әндері жайындағы сөздерін алып қараған уақытта да музыкаға артықша ірі баға бергендігін табиғаттан тыс күштерге ие қылып қойғанын көреміз. Ботасына қарама-

ган нарды күй тартып, жүйесін босатып, идіріп жібереді. Баласы Жошының өлгенін күймен естірткені үшін хан ашуланып, домбырашыны айдаһардың інінің аузына апарып тастағанда, домбырашы айдаһарды күймен балкытып, айдаһар інінің түбінен ат басындай алтын әкеліп береді. Осының бәрінен көретініміз: музыка алғашқы әзірде тек сауық үшін ұсталған нәрсе емес. Табиғаттан сыртқы бір ірі күштер мен адамның астарласуына керек болған мағиялық бір бөлшек екенін көреміз. Олай болса, біз музыканың алғашқы әзірде пайда болуы, даму жағдайын осындай істердің маңынан іздеуіміз керек.

Енді, қазақ тіліндегі музыка терминдерін тексеріп карасак, олар Шығыстың тіл мамандарының ойлағанындай, бергі жерде түрлі халықтан жұққан сөздер емес. Өте әріде пайда болған, өте алыстағы елдердің сөздерімен, ұғымдарымен байланысып жатқанын көреміз. Оның үстіне, бір термин әр халыққа әр түрлі инструменттің аты болып жүргенін көреміз. Бұдан алғашқы әзірдегі ірі инструменттің аты бүгінгідей болып бірнешеге айырылып, бір сөзінен әр алуан атаулар шыққанын байқаймыз.

Қазақтың кобызы скрипка сияқты смычокпен тартылатын инструменттер татарда, башқұртта «қобыз» деп аталады. Бірақ олардың кобыз дейтіні — темірден жасаған, атқамыт сияқты, бір жағын ауызға салып қойып, үнін аузымен ретке келтіріп отыратын бір нәрсе. Қырғыздарда «қомыс» деп біздің домбыра тәрізді, бұдан айырмашылығы тек пернесі жоқ инструментті атайды. Қобыз дейтін инструмент Украина елінде де бар. Олар мұны «кобза» дейді. Украина кобзасын ескі оқымыстылар шығыстан келген, түрік, монғол елінен үйреніп алған, содан жұққан нәрсе деп есептейді. Бұл пікірдің қате екенін көреміз.

«Қобыз» сөзінен басқы «к» дыбысы түсіп қалғанда, «о»-ның орнына «а» дыбысын қолданғанда «абыз» болады. Қазақта ескі кездегі шамандарды абыз деп атаған. Ру құрылысы дәуірінде олар ру бастықтары болғандықтан, рудың ақсақалы, үлкені болғандықтан, абыз сөзі барлық үлкендіктің аты болып кеткен. Әйелдің үлкенін де қазақтар — абысын, татарлар — абызтай, ағаны — абзи дейтіндері сол абыз ұғымынан шыққан сөздер.

«Қ» дыбысы «и» дыбысына айналған уақытта «иомыз» болар еді. Чуваш тілінде бақсы, сиқыршы ертеде «иомыз» деп аталады. Академик Марр бұл сөзді ескі гректің легендар ақыны Гомер сөзінің бір тарауы деп мінейді. Музыка — дыбыс өнері. Ол дыбыс ерте кезде алдымен осындай еңбек магия ретінде қолданылғандықтан, бүкіл дыбысқа байланысты ұғымдар, бері келе сөзге тілге байланысты ұғымдар, сол магиялы еңбек деген ұғыммен байланысты жатады.

Қазақтың инструментінің біреуі — сыбызғы. Негізгі түбір болатын «сыбыз» сөзі ұяң дыбысқа аяқталып тұр. Мұндағы ұяң «з» дыбысын қатаң «с» дыбысына айналдырсақ, «сыбыс» болады. «Сыбыс» қазақша дыбыс дегеннің бір тарауы, сонымен қатар бұл сыбызғы қамыстан, курайдан жасалатын болғандықтан, қамыс та алғашқы әзірде осы сөзбен аталып кеткен. Қазақша қамыстың бір аты — сыбыс. Көп жерде бұл сөз сақталмаған. Бірақ ұзын бойлы, жіңішке нәрсені таныту үшін сын есім етіп «сиди» түрінде пайдалану әр жерде де бар. Сөйтіп, «сыбыз» деген сөз бірінші жағынан — дыбыс, екінші жағынан — сол дыбысты шығаратын құралдың аты болса, үшіншіден, сол құрал болатын заттың аты қамыстың аты болады. «Қамыс» сөзіндегі «а» дыбысын «о» дыбысына айналдырсақ, қырғызша «қомыс» біздің «қобыз» болып шығады.

«Домбыра» сөзінің қайдан шығып, қайдан қойғаны туралы тіл мамандары осы күнге дейін бір пікірге келе алған жоқ. Бұл туралы түрліше жорамалдар бар. Жорамал болғанда да барып тұрған тұссыз жорамал. Өйткені үнді-европашыл оқымыстылардың ұстаған методологиясымен зерттеп, бұл сөзді көп жерге жайылып кетті деу үйлессіз. Біздегі «домбыра» сөзін олар арабтың «тамбур» дегенінен алынған дейді. Арабтың өзінің «тамбур» деген сөзін парсыдан келген деп есеп қылады. Парсы жұрты бұл сөзді ежелгі үнді жұртынан алынды деп есептейді. Ежелгі үнді тілінде ондай сөз болмағандықтан, тіл мамандары мұны парсыдан алынған дейді. Парсы тілінде де мұндай сөз жоқ. Мұны парсыдан алынды деп ойлайтыны — парсыда «дәнба» деген сөз бар. Бұл — құйрық деген сөз. «Бәрә» деген «козы» деген сөз. Сол екеуі қосылып, «дәнба-бәрә» деген болуы керек. Бұл — «козықұйрық» деген сөз болуы керек. Домбыраны шанағы «түбі» козының құйрығына ұқсас болғандықтан, осылай аталды деп есептеледі. Мұндай топшылау нәрсені ғылым жолымен тексеруден пайда болып шыққан емес. Халықтың аңқау санасынан ұзап кете алмай, соған еріп кеткендік болып табылады.

Орыстардың да домбра дейтін инструменті бар. Бұл сөзді де, бұл инструментті де оқымыстылар орыстың өзінікі емес, орыстарға монғолдан келген XIII ғасырда Шыңғыс жорығында орыс арасына монғол әкеліп тастаған дейді. Ол — сонымен, монғол сөзі деп есеп қылады. Орыстарға ол монғолдан келген болсын, ал монғолдарға қайдан, қалай келгендігін ашып беру оңай емес. Оның үстіне алыстағы Үнді теңізінің арасындағы бенгал елінің тілінде де осындай музыка инструменттерінің «тамыр», «дамыр» аталатындығын ескі буржуазияшыл тіл ғылымы ашып бере алмас еді.

Ежелгі грек легендасындағы музыканың иесі болған Темерис деген соқыр адамның аты жайында «Яфетический сборник» деп аталатын жинақта ескі көп деректер келтірілген. Бұл жинақтың 6-кітабында «Соқыр темір» жайында бір зерттеу басылған. Біздің қарауымызша, орыстың «домрасы», қазақтың «домбырасы», арабтың «тамбұры», бенгал елінің «тамыры», гректің «тамирі» — бәрі бір нәрсе. Мұның бәрі де ерте кезде музыканың иесі, мұнарасы болған бір ұғымның аты. Сол «тамыр», «дамыр» сөзінен, бір жағынан, гемир, екінші жағынан, «йа-мыз» сөздері бошақтап, шашырап шыққан болуы керек. Сонымен «домбыра» сөзі бір елден ауып келген сөз емес. Бұл инструмент те бір елден ауып, жылысып келген емес. Евразия елдерінің бәріне де тегіс тараған, соның бәрінде де музыка иесі болып саналған бір тотемнің аты болуы керек.

Былай дегенде, біз бір халық пен екінші халықтың арасында мәдениет байланыстары тіпті болмайтын нәрсе дегіміз келмейді. Бірі мен бірінің мәдениеті жөнінде де халықтар аралас-құралас болып, бірінен-бірі үйреніп жатады. Бірақ соның бәрі де бола тұра, сонымен қатар, әр халықта ешбір мәдениеттің жұғуы деген ұғымдар мен өлшеуге болмайтын нәрселер бола береді.

Қазақтың «ән» деген сөзі — қазақтың өз сөзі емес. Парсының «оһәник» деген сөзінен өзгертіліп жасалғандығы анық болуы керек. Өйткені қазақ тілінде «э» дыбысы өте әріде болған нәрсе емес. Көбінесе бұл араб, парсыдан келген сөздердің дыбыстары өзгеруімен қатар пайда болған. Ал «күй», «жыр», «толғау» деген сөздер бөтен жақтан келген емес, өзінің төл сөзі, «толғау» сөзінің түбірі «толға». Мұндағы «ға» жұрнақ таза түбірі «тол». Осы түбірден барып «толқын» сөзі жасалған. Түрікмендерде толқынды «толға» дейді. Бұл сөзі әрі толқын-

ның ырғағымен байланысты болса, екінші жағынан, сумен байланысты екенін көреміз.

«Күй» деген сөздің арғы тегі «көк» пен байланысты болғанын біз баста айтып едік. Ендеше күйдің де көкпен, аспанмен байланысты болғанын көреміз. Көк пен су екеуі бір кезде бір ұғым болған. Бірі — жоғарғы аспан, бірі — төменгі аспан болып саналған. Алғашқы адам ұғымында екеуі де космос. Бізде барлық табиғат адамнан сыртқы күш болып саналған. Музыканың алғашқы шығатын жері адамның сыртқы табиғатымен арпалысуы, сонымен байланысуы, астарлап араласуы болса, мына сөздің өзінің аспан мағынасында болушылығы осы пікірді тағы да дәлелдеп өтеді.

Алғашқы искусство орындарының бәрі де синкретизм түрінде бірімен-бірі қабаттасып жүретін. Жоғарыда айтқандай, ерте кезде эпос, музыка, би бір-бірінен айырылмай қабатталып жүргендігін қарасақ, әңгімелеп отырған мәселені бөліп алуға тура келеді. Бүгінгідегі күйлер әнсіз тартылды. Оларға өлең не бөтен еш нәрсе қосылмайды. Бұл — әнмен, дауыс қосып айтатын сөзден бөлініп шыққан бір жанр. Бірақ алғашқы әзірде бұлайша бөлектемей, жыр мен екеуінің бір жүрген болуының жөні бар. Осы күнгі қазақтың күйлеріне ұқсас иран, әзірбайжан күйлеріне дауыс қосып, ән шырқайды. Алғашқы әзірде сөйлеп отыратын ертек, арасына дауыс қосып алатын ән — бәрі аралас болып, бері келе бұлардың бет-бетімен айрылып, бөлініп шығып кетуі қиын емес.

Профессор Питрат еңбектің музыкасы жайындағы кітабында келтірілген фактілерінде мұндай дәуір болғанын анық көрсетеді. Біз терең тексеріп қарағанда, халық әдебиетінің өсуінде осы қалып анық барлығын көреміз. Өлең мен эпос бірінен-бірі бері келе ғана айырылып, алғашқы әзірде аралас

жүргенін болжауға болады. Қазақ күйінің өз алына жанр болып бөлініп шығуы — шамандық қалып, музыка өнері каста өнері болудан шығып, халық өнері болумен байланысты болса керек. Қазақ домбырада тартылатын күйлердің ішінде әңгімеге қосып тартып отыратын, біз білетінде, бір, екі-ақ күй бар. Оның да әңгімемен біте қайнағаны «Ақсақ құлан — Жошыхан». Осы күнде бізде осы күйдің жазылып алынған үш түрлі нұсқасы бар. Біреуі халық өнершілерінің слетінде жазылып алынған. Біреуін Ермекұлы, екіншісін Медетұлы берген. Бұл да толықтырылып жазылған түрі. Ал, үшінші, Бөкейханұлы тартатын түрін алсақ, бұлардың үшеуі де біріне-бірі ұқсаспайды десе теріс болмас еді. Өйткені бірінен-бірі соншама қашық, қашық болғанда, құрылысы, композициясы жағынан қашық. Бұл үшеудің Қамбар тартатын варианты, Махамбет тартатын варианты жазылған. Бәрі де бұрынғы «Ақсақ құлан» мелодиясынан теріп алған нәрсе болса керек. Қамбар тартатын варианттың авторы — Үсен төре. Ел арасына көп тараған, ең белгілі Ермекұлының тартатын варианты. Ол бір күй емес, жатқан бір ұзын ертегі. Әңгіме айтылып отырады да, сол әңгіменің ара-арасында бөлсек-бөлек мелодия ойналады. Бұл мелодияның композициясы басқа күйлердей күрделі емес, жеңіл-жадағай, не бір дыбыс, не бір қозғалыс немесе бір түрлі халде соны домбыраға салып береді. Оның негізінде түрлі дыбыс пен қозғалысқа еліктеу, сол дыбыс пен қозғалыстың өзінің турадан-тура суретін беру бар.

Музыканың алғашқы түрлері осы сияқты жеңіл, жай түрде болғандығын суретшілердің әр кайсысы айтады. Мәселен, «Ақсақ құлан» жайында әңгіме айтып келеді де, бастағанда: «Мынау ханның баласының құланды көріп салған әні», — деп тартады. Содан кейін әңгімені жалғастырып айта